

V.

RÉGI MAGYAR KERESZTKUTAK
ÉS
MAGYARORSZÁG CZÍMERÉNEK
MONUMENTALIS HASZNÁLATA.

KÖZLI

IPOLYI ARNOLD.

Középkori-keresztkutaink, sőt keresztelő kápolnáink, baptisteriumaink leírása fejlődő régészeti irodalmunknak kétségtelenül egyik kitünő feladata lesz egykor, ha majd kezdetleges vizsgálataink nyomán az adatokat bővebben összeállítva birjuk.

Egy és más nevezetesebb emléket ezen tekintetben, még előbbi, román műkorszakunkból is képesek leszünk felmutatni, midőn a keresztkutak külön álló kerek vagy nyolcszögű kápolnaépületekben voltak elhelyezve. Ilyen baptisteriumnak mutatkoznék még például a híres *jáki* basilikánk mellett álló köralakú és négy apsissal képezett XII. vagy XIII. századi kápolna; a mennyre a kapuzata ívterén látható domdormü: az „Isten báránya“-féle (agnus Dei) kép ezt jelentheti. (Lásd Eitelberger, Heider Mittelalt. Kunstdenkmale I. 89). Ismeretes hasonló alakzatú XII—XIV-dik századi kápolnáink közt, minők például a *pápóczy* (Bitnicz által leírva a Mittheil. d. Centralcommiss. I. 46), a *sopronyi* (u. ott III. 144), *szakolczai*, *holicsi*, *csötörtöki*, *hedervári*, *pakai* sat. (részint még közlendők, részint már leírva általam, Magy. műemlékek I. Csallóköz műemlékei, Archacologiai közlemények I. 44, 119, 171), egy és másnál az adatok még szinte baptisteriumra is utalhatnak, ámbár azok nagyobb része inkább halotti kápolna, úgynevezett carnarium volna.

De mellözve most ezeket, csak későbbi gótműkori keresztkutainkra, a keresztelő medenczékre s itt sajátlag inkább csupán egy kis curiosumra akarok e tekintetben figyelmeztetni.

Érdekesen tudósít ugyanis Rómer F. legújabbán az Archaeologiai Bizottmány érdekében Balaton vidékén tett régészeti vizsgálatai nyomán (melyeket az Archaeologiai Közleményekben majd egész terjedelemben közzé teend), egy kőmedence töredékéről, mely Keszthelyen, a gróf Festetics-kastély kapuja alatti csarnokában, egyéb vésetes s római feliratos régi faragványkövek közt látható, melyek kétségtelenül még a nagy nevű gróf Festetics György tudományos gyűjtései közt kerültek oda.

Feljegyzése szerint a 19 hüv. széles és 14 hüv. magas, fehér homokkőből faragott medence a nyolczszögből nyolczoldallal van alakítva. Minden második oldalán háromszögű pajzs alakzat, tehát mindössze négy ilyen vért van az egészen domborún kivésve. Ezen vésetek egyikén, mint az ide mellékelt rajz mutatja, (l. a 186. lapon), kigyózdzó mondatszalonon 1461-dik évszám, a másikon Magyarország czimerének egyik része a négy szelemen, a harmadikon ennek másik fele, a kettős kereszt, de a hármas halom nélkül látható; míg a negyedik vért egészen üresen maradt. Ezen medence állítólag azon keszthelyi egykori gótizlésű plebániai egyház kereszt-kútja lett volna, melynek jelenleg még toronymaradványa az említett grófi kastélyal általellenben fenáll.

Szabad legyen már most ennek nyomán, azon magában véve nem ugyan valami különös dologra, de mely még is nem épen egészen érdektelennek látszik lenni, figyelmeztetnem, hogy ezen kezdetleges vizsgálatainknak úgyszólván első lépésén már is a harmadik eset egymás után, hogy Magyarország czimerével díszített, és talán a hetedik eset, a mennyire hamarjában emlékezem, hogy évszámmal is adatott gótműkori efféle medenczék és keresztkútak merülnek fel nálunk.

Már pedig a keresztkútak, a baptisteriumok rendes képei, melyekkel azok festményben és faragványban díszítve voltak, majdnem mindenkor a szent keresztiségre vonatkozó jelenetek és jelképek voltak. Így jönnek ezek már elő az öskeresztény egyházban, midőn még az egyházon kívül külön keresztelőmedenczék, piscinák és ezek fölé emelt keresztelő kápolnák léteztek, hol a főbb egyházak mellett csak bizonyos napokon bemeztetés által történt a keresztiség. A Sz. Ponziano

katakombájában Rómában létező legrégebb baptisteriumban a falfestmény így Krisztus keresztségét ábrázolja. Hasonlón Krisztus keresztségének, sz. János keresztelésének jelenetei, vagy általában a keresztség szentségének szertartására vonatkozó jelenetek, azután ezeknek jelvényes képei, mint a forráshoz ügető szarvas, az Isten báránya-féle alak jönnek elő a régibb román műkori keresztelő kápolnáknak is ; kísérve többnyire a keresztségre vonatkozó nevezetes monumentalis feliratok által ¹⁾. (Lásd erre nézve nevezetes adatokat Wedderkamp de Baptisteriis veterum 59, 62, 71 és 75 lapokon át. Heider Bestimmung der romanischen Rundbauten. Mittheilungen der Centralcommission I. 54 és 56. Nagler Lexicon für bildende Kunst II. 45.)

Ugyanezen előállításokat találjuk azon keresztkúton és keresztelő medenczéken, melyek később, nevezetesen a gót-műkorszakban, már rendszeren magában az egyházban alkalmaztattak. Ezen érczöntetű, valamint köből vésett medenczék domborművei rendszeren szinte Krisztusnak János általi keresztségét, a keresztség szertartásait, a symbolikus valamint tipikus szarvas, bárány alakokat, a paradicsomi négy folyót, s e mellett még a prófétákat vagy evangelistákat állítják elő ; nem hiányzanak ezeken sem a keresztségre vonatkozó sz. írási vagy verses feliratok. Nevezetes ily keresztkúta például a Pont-a-Moussoni Franciaországban, a Hildesheimi Németországban sat. (Lásd péld. Caumont Abc. Archit. relig. Font baptismaux 214, 417).

De így rendeli azt már egyenesen a *Rituale Romanum* is maig, midőn meghagyja (kiadásom Venetiis 1772, 19. lapja szerint), hogy a keresztkúton a hol lehet alkalmaztassék Krisztus urunkat keresztelő sz. Jánosnak ábrája. ²⁾

¹⁾ Ily jelvényes, a keresztségre vonatkozó alakzatok már nálunk is az előbb említett jáki és talán soproni körkápolnák domborművei. Hasonlón egy ily nevezetes keresztkúti feliratos kő is nem rég hazánkából Daruvárról mutatott fel az Uj Magyar Muzeumban 1857. II. 509. Barla-Szabó János és Paúr Iván által.

²⁾ Hasonlón mondja az e tekintetben szabályozó S. Caroli Bor. Instructionum Fabricae Ecclesiasticae et Supellectilis libri duo (kiadásom Paris et Arras 1853. 84. lap) icona aut pictura sit sancti Ioannis Baptistae.

Föltünő tehát mindenesetre, hogy nálunk e helyett az egyikét érczöntetű és művészibb alakítású keresztkúton kívül (minő tudomásomra egyébiránt eddig csupán a *besztercebányai* és némileg a *pozsonyi* és *gyöngyösi* volna), meg a számos közönséges, s a rendes tagozást kivéve minden faragvány és diszítmény nélküli keresztelő-medenczék mellett, azok a melyeken eddig vésetek előjöttek, épen az ország czímerét viselik magukon és keletkezésük évszámával jönnek elő. S ez annál feltünőbbnek látszik, mert nem csak mint mondám vizsgálataink első léptén már több példa fordul elő, de az évszámok szerint kitűnnék az is, hogy ezen szokás mintegy három századon át folytonos műgyakorlatban volt hazánkban.

Igy figyelmeztettem már ugyanis a magyar műemlékek I. részében a csallóközi műemlékekben, a hasonló *hedervári* keresztkútra (Archaeolog.közl. I. 168. lap), mely az előbbihez hasonló nyolcz oldalú, de veres márvány medencze. Rajta szinte évszám felirat: 1339 vagy 1439 olvasható, valamint Magyarország czímere is kivésve látható. (Lásd idézett helyütt rajzát II. tábla 4. szám.) Egy más ily keresztkút-medenczét szinte Rómer említ „A Bakony“ című munkájában (176. lap). E szerint *Városlődön* a némabarátok monostorának kevés maradványai között látható egy vörös márvány medencze, melyen két szárnyas angyal van domborúan kivésve. A mellette fekvő nyolczszögű oszlopdarabnak (nyilván a keresztkút oszloplába, milyenre mindezen medenczék állítva vannak), pedig nyolcz oldallapján váltogatva, t. i. minden második oldallapon egyegy vért, mindössze tehát, négy vért van kivésve. Az elsőn 15Z1. évszám, másodikán Magyarország czímerének hármás dombon álló kettős keresztje, harmadikán a négy szelemen, negyedikén koronás fejű, kiterjesztett szárnyú sas. Ehhez a harmadik példa volna tehát már a felemlített *keszthelyi* medencze. De a mint valószínűleg több ily magyar címeres medencze fog még felmerülni tüzetes kutatás után, miután ezen néhány eddig csak mintegy véletlenül tünt fel; úgy évszám-mal ellátottat már most még néhányat elősorolhatunk. Ilyen az *ásványi* (Magyar Műemlékek I. Csallóköz. i. h. 172. lap); melynek a hedervárihoz egészen hasonló veres márvány medenczéje egy részén látható az „Anno Domini“ gót minuscula

betűkkel vésvé, míg a tovább következő évszám, és lehet talán a magyar czímer is rajta elfalazva lappang, hátulsó oldalával a falba levén alkalmazva. Hasonlón évszámmal belül jelelt ily homokkő medenczét a Sz. Mihályfai gót egyházban találtam (i. h. Csallóközi műemlékek I. 147), mely e szerint 1538-ban készült volna. A további ismeretes évszámmal ellátott ily medenczék még az említett pozsonyi s besztercebányai kereszt-kútak volnának. (Az utóbbinak rajza a Vasárnapi Ujság 1858-diki 44-dik számában megjelent, a közlő azonban hibásan olvassa rajta az évszámot 1517-nek, a mennyire az elégtelen rajzból kivehető évszám látható, az 147 volna, az egyes t. i. teljesen ki nem vehető).

Figyelemre méltó már, hogy míg eme medenczéken az évszám aránylag oly gyakran előjön, addig legnevezetesebb építészeti emlékeinken is csak a legkritkább esetben találjuk keletkezésök esztendeje feliratát, mely pedig ezeken nyilván kétszeres érdekű volna. A mennyire ugyanis említem, a nyírbátori késő gót egyházon kívül, alig hogy még a hasonlóan késő gót budai, kolosvári, keszthelyi és talán egykét szepesi egyházon birunk biztos évszámadatot. Mert a szakolczain és szegedin látható, valóságos palaeographiai aenigma; míg az affélék is, mint a duna-szerdahelyi meglehetősen kétesek; a legtöbb helyütt pedig semmi hitelességet sem nyújtó későbbi, mai firák (péld. a pozsonyi Sz. Ferencziek egyházán, kisvárdai templomban sat.). Pedig ha tudjuk, mily döntő fontossággal birnak az egykorú monumentális évszámok, nem csupán történelmi tekintetben, de különösen műtörténelmünknek eddig kétes korszakai meghatározására, kétszeres érdekűeknek fogjuk azokat ezen medenczéken találni.

Igy vagyunk a magyar czímer monumentális használatával is. A román korból már épen nem, a gót műkorból pedig alighogy egykét egyház ivzárkövén s oldaltámján ismerjük eddig, mint az ottenthali nevezetes sziklatemplom, a kolosvári egyház és a pozsonyi ferenczi Sz. János kápolna zárkövein, a kassai és pozsonyi domok támfalain, a pöstényi egyházból egy dombormű töredéken (jelenleg Veszelen B. Mednyánszky Dénes kertjében sat.). E szerint azután országunk régi czímere ismeretének eddigi egyedüli kútfői csak is a

sphragistica és numismatica, a pecsét- s éremtan volt. Ideje, hogy azt monumentális emlékeinken is nyomozzuk. A fenebb érintett hedervári keresztút magyar czímer vésete már is nevezetes eltéréseket mutat, melyekre kimerítőleg figyelmeztetem már az illető f. idézett helyen (Csallóköz Műemlékei 168). Nevezetesen ha évszáma csakugyan a XIV-dik századra tehető, úgy rajta a hármashalom sokkal előbb jönne elő, mint érmeinken és pecséteinken.

De már erre figyelmeztetve, még mindig sajátos és mintegy bővebb magyarázatot igénylő marad, hogy míg egyházainkon aránylag oly ritka volt az évszám és a magyar czímer használata, hol pedig inkább helyén lett volna, miért hogy épen keresztútainkon jön elő váratlanul gyakrabban? Ennélfogva már majdnem azon kétség támad bennem, hogy vajjon ezen medenczék csakugyan keresztutak voltak-e? Hogy a keresztutak ábrái és vésetei szabályszerűleg egészen mások voltak, azt már láttuk. Sőt azon egyszerűbb keresztutakon is, melyek nem dicsekedhetnek művészibb kiállítást igénylő afféle ábrákkal, semmi hasonlót sem lelünk másol, a mennyire ezek többnyire egyszerű tagozásokkal vagy legfelebb stilizált fő-, állat- és lombozat-faragványokkal beérik; mint effélék az Archaeologiai kézikönyvekben láthatók (p. o. Caumont i. h. 220, 416 sat. Otte, Handb. d. kirchl. Kunst-Archaeologie 35.). Mind a mellett kétségtelen, hogy vízmedenczék voltak. Nem lehettek-e talán szentelt víztartók? melyek a középkorban nem csak a maiaknál nagyobb terjedelműek voltak, de kiválóbb műgonddal is készültek. Ezek is, hasonlóan a keresztutakhoz, oszloplábokon állottak s azért gyakran nehéz azokat a keresztutaktól megkülönböztetni ¹⁾. Csallóköz gót egyházaiban akár hányszor teljes hasonlatosság mutatkozott köztök, például a kürti, csötörtöki, püspöki, sz. Mihályfai sat. egyházakban; úgy hogy sokhelyütt azt kellett véleményeznem, miszerint vagy az egyház egykori keresztútja szolgál jelenleg szenteltvíz-tartóul, vagy viszont, az egy-

¹⁾ Jól mondja azért Caumont is (Abc. Arch. relig. Benitiers 421.) étaient pédiculés, comme les fonts baptismaux et ont été confondus avec ces derniers; és tovább: benitiers détachés des murs, ressemblent aux fonts baptismaux.

ház egykori szenteltvíz-medenczéje szolgál most keresztkútul. Csak később keletkeztek a kisebb víztartók ¹⁾, majd egy egyszerű kőoszlop-félébe bavájva, majd az ajtó melletti fal vájadékba, mint kis kő- vagy érc-medenczék alkalmazva.

De ott azután a kapunál, a bemenetnél, ha ezen medenczék csakugyan szenteltvíztartók és nem keresztkútak volnának, igen jó helyen állott volna már akár az ország címere, akár az évszám, mely mintegy az egyház homlokzatát, kapuzatát megillette, de itt a szerényebb kis egyháznál, közelebb szembetünőleg szinte alkalmas helyet foglalhatott el.

Egyébiránt a keszthelyi és városlövödi medenczéről úgy sem tudjuk biztossággal, vajjon azok keresztkútak voltak-e csakugyan, vagy pedig szenteltvíztartók. ²⁾ Ellenben a hasonlóan címeres hedervári, valamint az éviratos ásványi medenczék, jelenleg csakugyan keresztkútul szolgálnak. Valaminthogy a kétségtelenül már eredetileg keresztkútul készült besztercebányai és pozsonyi is, ha nem is címerrel, de évszámmal van jelelve. Ámbár az ily kitünő öntött és feliratos műveknél már magában természetesnek látszik, hogy mestere elkészülése évét rajta megjelelje. Ha ezen medenczék formáját vesszük, úgy ezen tekintetben is tökéletesen hasonlók volnának a rendes gót keresztkútakhoz, melyek rendszeren szinte köralakban vagy nyolczszöggel képeztettek, a hasonló

¹⁾ Caumont szerint (i. h.) a XIII-dik s leginkább csak a következő századból származó önálló szenteltvíz-medenczék helyébe már korán, még a gót korban, következtek hasonló kisebb alakú medenczék, minélfogva a falba sat. alkalmaztattak. Majdnem hasonlót azon medenczéhez, melynek képét közli a Villeneuve-le-royi egyházból, közlöttem én is képben a csallóközi efféle medenczék közt Püspökiből, (Lásd Magy. Műemlékek I. V. tábla 13. sz.)

²⁾ Érdekes ily, emezeknél nyilván jóval régibb s kitünőbb művészettel készült medenczék töredékei találhatók a pannonhalmi monostor udvarán is, melyekre nézve szinte nehéz meghatározni, vajjon piscinák, szenteltvíztartók, vagy keresztkútak voltak-e. Egyiken közülök számos stylizált alakzatok, torzarcok mellett hasonlóan címer és pedig családi címer: stylizált ló, vagy egyszarvú látható. Sajátoságos félkörű belső vájásuk leginkább szenteltvíztartóra mutatna, s e szerint tehát a címer, a donator vagy alapító címere itt is igen helyén volna rajta az egyháznak bemeneténél.

köralakú és nyolczoldalú eredeti keresztelő kápolnák, baptisteriumok mintájára, mint Heider (Bestimmung d. romanischen Rundbauten i. h.) jól vélekedik, mert már a S. Caroli Bor. Instructionum Fabricae Eccles. (i. h. 87) meghatározza: forma (baptisterii) sit vel rotunda, vel octangula — quae cum forma capellae conveniat.

Megvallom azért, hogy ezen medenczék iránt felvetett kételyeimet magam sem akarom tovább vitatni; inkább csak figyelemémbresztésül gerjesztettem fel azokat. Folytonos gondos figyelem a tárgy iránt, kétségtelenül még több példát fog felhozni, s az által műtörténeti chronológiánkra, valamint hazánk czímerének monumentalis használatára érdekes további adatokat szolgáltatni. ¹⁾

¹⁾ Volnának még egyéb keresztküti nevezetességeink is és ritkaságaink, mint például a tűzhelyyel alakított keresztkútak; ilyen egyik példány volna talán az, melyet Várkonyban (Csallóközi Műemlékek 159) nyomoztam, minő külföldről is ismeretes a nürnbergi Sz. Sebaldegyházban. De ezt és hasonlókat keresztelőink és keresztkútaink tüzetes tárgyalására halasztom.